

ACADEMIA ROMANA

ROMÂNII BĂNĂȚENI

DIN PUNCTUL DE VEDERE AL

CONSERVATISMULUI DIALECTAL ȘI TERITORIAL

DE

B. P. HASDEŪ

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

ESTRAS DIN

ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE

Seria II. — Tom. XVIII

MEMORIILE SECȚIUNII LITERARE.

BUCURESCI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE CAROL GÖBL

16, STRADA DOĂMNEI, 16

1896.

ROMÂNII BĂNĂȚENI

DIN PUNCTUL DE VEDERE AL CONSERVATISMULUI DIALECTAL ȘI TERITORIAL

DE

B. P. HASDEŪ

Membru al Academiei Române.

Sedința de la 2 Februarie 1896.

P R E F A Ț A

În anul acesta 1896, Ungurii serbeză jubileul lor de 1000 de ani, de când sëlbatecul Arpad devenise stăpân al Pannoniei. Un jubileu avem și noi, Români, tot în anul acesta 1896; un jubileu nu de 1000, ci de 1500 de ani, și nu un jubileu de victoria sëlbatciei, ci un jubileu de rëspândirea civilisațiunii. Sunt acum 1500 de ani, la anul 396 după Crist, sântul Nichita, Român din Dacia și episcop al Daciei, după ce propagase cultura creștină printre Huni, a făcut o călătorie la străbuna Romă, pentru ca pe malurile Tibrului să salute Columna lui Traian în numele Daciei. Este un jubileu măi lung și măi frumos decât jubileul lui Arpad. Acestui jubileu al Daco-românului sântul Nichita, civilisatorul Hunilor, un far de lumină în mijlocul barbariei, îi închin eu lucrarea, pe care o presint acum Academiei Române.

2 Februarie 1896.

Din toate regiunile locuite astăzi de Români la nord de Dunăre, *Bănatul* și *Oltenia*, cu prelungirea lor cea comună în țera *Hategului*, sunt singurele care reprezintă o continuitate neîntreruptă geografico-istorică a neamului românesc, — un cuib de unde se romaniză treptat țările spre apus, spre crivăț și spre resărit, ba indirect și cele de peste Dunăre, cuibul mereu descărcându-și prisosul, dar rămânând tot-d'a-una plin.

Și nici nu putea să fi fost un alt cuib, întru cât Bănatul și Oltenia aș fost cele dintâi porțiuni, pe care le cuceriseră în Dacia legionarii Romei și fără menținerea cărora ei nu puteau stăpâni restul Provinciei Traiane. Ar fi o curată absurditate de a crede cine-va că colonizarea romană a fost mai compactă și mai solidă în Transilvania saș pe așuri, unde ea era mai depărtată de Italia și tot-odată mai apropiată de lumea cea barbară din Orient.

Deși învecinate, totuși Bănatul și Oltenia nu se confundă întru cât-va decât numai pe la Orșova și pe la Meliadia, având o liniă de demarcațiune firască pré bine determinată prin acel crescet al Carpaților, care tocmai între ele se lasă jos și trece Dunărea, pentru a se uni de dincolo cu Balcanii. Din această cauză expansiunea elementului românesc din Bănat se operă mai în specie spre Pannonia, iar a elementului românesc din Oltenia tindea mai cu samă spre Nistru

Migrațiuni dela Olt spre Timiș și vice-versa, firesce, s'aș întâmplat nu odată, și una din ele bună-ora, în timpii moderni, a dat nascere în Bănat unei populațiuni oltenesci, așă numiților *Bufani*, cari nici până astăzi nu s'aș confundat cu *Frățuții* saș Bănățenii proprii diși. Tocmai acesta însă dovedesce că Oltenia și Bănatul, deși se întâriaș din când în când reciproc prin revărsarea

prisosului poporațiunii într'o parte saŭ în cea-laltă, totuși își păstraŭ fie-care câte o individualitate deosebită.

Lăsând acum la o parte Oltenia, despre care se pôte vedé mai ales în studiul meu «Basarabii», să ne oprim cu tot dinadinsul asupra Bănatului, examinând în privința'i mai de aprópe:

- I. individualitatea dialectală;
- II. individualitatea teritorială.

I. Individualitatea dialectală a Bănatului.

Acéstă cestiune ni se presintă sub doué puncturî de vedere:

1. elementul lexic;
2. elementul fonetico-morfologic.

Este ciudat că pentru ambele aceste puncturî, fruntașii literaturéi române din Bănat: Iorgovicî și Țichindél, fără a vorbi de scriitorii cei noui de acolo, nu ne oferă aprópe nici un material, căci dînșii n'au scris *bănățenesc*, ci în limba literară cea tipică, răspândită la toți Româniî prin cărțile bisericesci. Tot atât de puțin se pôte culege din gramatica cea scrisă de Bănățenul Diaconovicî-Loga.

1. Elementul lexic.

Intr'o scrisóre din Pesta dela 1 August 1871, publicată atunci în Columna lui Traian pag. 117, eŭ diceam între altele:

«Scólele fiind în vacațiune, Biblioteca Universității din Pesta este închisă Mulțumită amabilității d-lui Dr. Francisc Toldy, profesor, bibliotecar și unul dintre învățații cei mai renumiți ai Ungariei, ea mi-se deschise pentru vre-o trei ore. Acest interval, mai mult decât scurt, mi-a procurat totuși ocasiunea de a face doué descoperiri fórte prețioase, mai cu samă din punctul de vedere al lingvisticei române. Cea dintâiu este un manuscript cu totul necunoscut, intitulat: *Dictionarium Valachico-Latinum...*»

Mai târziu, pe la 1878, același manuscript ademenise în trecét băgarea de samă a d-lui N. Densușianu, care l menționéză în

interesantul seŭ raport despre misiunea sciințifică ce i se încredințase din partea Academiei Române, Anale ser. II. t. 2 secț. I. p. 202.

Nici eŭ însă la 1871, nici d. N. Densușianu mai în urmă, nu studiarăm manuscriptul în cestiune mai de aproape, ci numai dóră în pripă, ceea-ce ne rătăcise pe amîndoi, ast-fel că eŭ îl consideram de provenință transilvană și anume de pe la 1700, iar urmașul meŭ îl credea scris la 1742 și cuprinđend «166 pag. + 9 foi»; patru aserțiuni — douē ale mele și douē ale d-sale — de o potrivă inexacte.

În vara din 1883, eŭ mă oprisem în Pesta mai multe ȝile pentru a trage o copiă de pe o bună parte a manuscriptului. De aci, întorcēndu-mē în țeră, el mi s'a trămis chiar la Bucuresci, grațîia extremei amabilități a capilor Bibliotecei Universitare din Pesta, dd. Dr. Szilágyi și Dr. Szádeczky. În acest mod eŭ am putut să-mi întregesc lucrarea și s'o mai revēđ, avēnd originalul de 'naintea ochilor.

Înainte de 1742, Dictionarium Valachico-Latinum formă un volum nelegat de 172 pagine, aruncat unde-va cu ne'ngrijire, așa că ultimele șese foi, începēnd dela pagina 161, muceđiseră de umeđelă. Ajuns în acēstă jalnică stare, manuscriptul a fost dat ca să se lege în pele la un loc cu 92 foi de hârtiă albă. Legătorul era atăt de nedibaciŭ, încât din unele foi a tăiat câte un rînd scris, saŭ cel puțin o parte din litere. După ce s'a legat bine-reŭ, posesorii succesivi aŭ început a scrie câte ceva pe foile cele albe, dintre cari unul: «Itinerarium An. 1742 à 28 9bris ad 16 10bris. Cibinium. Szelendek vel Stolzenburg. Markseg etc.», iar altul: «Connotationes ex Adagiis. Anno Salutis MDCCLXX.» Aceste diverse notițe fiind scrise tóte în urma legării, rîndurile lor aŭ rēmas intacte la mărghini. Faptul este dară că Dictionarium, muceđ dejă în parte pină a nu fi trecut prin fórfecile legătorului, e cu mult anterior anului 1742.

Înainte de a se da la legat, manuscriptul pare a fi colindat prin diferite mîni. Scris de autorul seŭ cu o cernelă rădăciniă, aproape gâlbuiă, și cu o ortografiă propriă, mai mult saŭ mai puțin raționată, despre care noi vom vorbi mai la vale, el s'a completat

apoi din când în când cu câte un cuvint scris la margine de alt cine-va, ba chiar de alți doi și trei, cu o cernelă generalmente neagră sau negricioasă, cu ortografia curat unгурescă și cu o învederată neprecepere a foneticei române. Cel mai vechiū dintr'acești adăugători a scris întregile două pagine 171 — 172 dela fine. Un altul și-a însemnat numele «Lonca Josika» pe pag. 20. Mai sint vr'o câte-va adausuri cu mâna posesorului dela 1742, care tot el pe primele patru pagine s'a încercat a da sinonimica ungară a cuvintelor române, de ex.: «Abure. Vapor. (Goz. Parah).»

Iată și un fac-simile de pe pag. 16:

Bebesh Obscurior Bebury.
 Bescuiesh villicus
 Bede vel Bade Frater majoris natu
 Begemul Imperator. ^{tabernaculo} Vapor Fructus
 Begerum Lano scilicet pp omnia.
 Belos Belionus Phlegmaticus
 Benzesh Humus cudo
 Benzesh humus cudo ens Inygarogabundus
 Benzesh
~~Benzesh~~
 Belush Cucurbita Decurco
 Bêhê Cucurbita Decurcans
 Belinui Cucurbita Decurcans
 Belitor Cucurbita
 Belony Bos albus
 Belgradul Ungursh Alba Regalis
 Belgradul Turcursh Alba Graeca Taurinus
 Belgradul Adalulsh Alba Julia
 Bêl. — Albus Belusagus Venustus
 Benuesh Doleo
 Benuesh. Ago ad aliquo Tracocinogeso
 Benuesh
 Benuesh
 Benuesh
 Beraxesh Amicus

În acest fac-simile totul e scris de aceeași mână și cu aceeași cernelă, afară de:

«Vel Báde. Frater major natu».

«Badicza. Uxor Fratris».

«Belusagul. Vanitas»;

adaosurî doveditóre că acela care le făcuse — și este anume adăugătorul cel mai vechiū — nu sciea bine românesce, după cum o scieaū și mai puțin cei-lalți adăogători posteriori; pe când autorul primitiv poseda limba română în perfecțiune, adecă dialectul seū provincial.

Dacă vom considerà acum că:

1. manuscriptul a fost legat nu mai târziu de anul 1742, probabilmente însă înainte de acel an;

2. pînă a nu fi fost legat, el trecuse prin vr'o doi sau trei stăpâni, cari îl adăuseră pe rînd;

3. înainte de a fi fost adăus în acest mod, el zăcuse un timp ore-care în umeđelă, unde cât p'aci eră să se strice;

4. în tesă generală, manuscriptele schimbă pe posesorii lor cu mult mai încet decăt cărțile tipărite;

dacă—șic—vom luà în samă tóte acestea, atunci va fi o socotelă fórte cumpătată de a pune data dicționarului în cestiune, așa cum eșise din condeiul primului autor, cu vr'o cinci-șeci de ani înainte de 1742, adecă în a doua jumătate a secolului XVII.

Sub raportul hârtiei, primele 172 pagine, adică Dicționarul propriū șis, se deosebesc cu totul de cele 92 foi adaose la legarea cărții. Aceste din urmă sînt de o hârtiă grosă fără nici un semn de fabrică. Cele dintâiu sînt de o hârtiă fină, avënd ca semn de fabrică: de o parte, două chei încrucișate; de alta, acele trei glónțe și două litere, cari aprópe tot așa figuréză în documentele române de pe la începutul secolului XVII și chiar de pe la capëtul secolului XVI, de exemplu în actele dela 1596, 1605 și 1636, reproduse în «Cuvente den bătrâni» t. 1, p. 66, 140 și 229. Același semn peste tot, atât glónțele cu literele precum și cheile, ba încă întocmai aceiași calitate de hârtiă, ne întimpină într'un zapis inedit din 30 Decembre 1680 al Episcopiei de Argeș, aflător în Archivul Statului din Bucuresci. Iată-ne dară iarăși în a doua jumătate a

secolului XVII, ca și pe temeiul celor patru considerante de mai sus. Aci însă, ca și acolo, rămâne deschisă posibilitatea ca manuscrisul să fie mai vechiu.

Să se observe, că singurul oraș din Moldova, pe care 'l menționează Dictionarium, este Sucéva. Acastă particularitate, la prima vedere, ar permite a urca data manuscrisului pînă la anul 1600 și chiar mai sus, căci de atunci încóce Sucéva perde orî-ce însemnătate față cu Iașul, noua capitală a Moldovei. Noi totuși nu punem un mare temei pe acastă împregiurare, de óră-ce autorul putea să fi cunoscut numele Sucevei din fântáne mai vechi, în cari nu va fi găsit nimic despre Iași. Nu avem decît a citá un exemplu. Intr'o carte a lui Paul Conrad Balthasar Han, întitulată «Alt und Neu Pannonia» și tipărită în Nürnberg la 1686 in-4°, se dá următórea enumerațiune a orașelor Moldovei: «Die vornehmsten Märkte «(dann es gibt keine Stadt darinnen) in der Moldau sind Zuccavia «oder Soczova (ein anderer Author nennets Suchana) da sich der «Fürst aufhält, Niemeck, so allein mit dem Schloss Romaniwiwar «unter allen andern mit einer Maur umgeben, Vasluy, Totras, «Barlaw, Varna (?), Orazzonnia, Cutinari und Cocina». Pe prima liniă Sucéva ca reședință princiară, apoi despre Iași — nicăiri, și acésta la 1686! Iată dară că rămánem și aci de o cam dată plus-minus în a doua jumătate a secolului XVII.

Un criteriú interesant în aparință, este că autorul cunosce dejá porumbul: «kukurudz», pe care primul seú adăugător îl are de asemenea în lista plantelor dela finea manuscrisului: «turcicum triticum — kukuriza.» În România porumbul, moldovenesce popușoiú, s'a întrodus cam pe la începutul secolului XVIII. Mai 'nainte, rolul acesteí cereale jucá la noi meiul, după cum o spune un misionar catolic din Moldova într'o scrisóre din 1670: «totus ille populus pane ex milio vescitur» (ap. Kemény, Ueb. d. Bisthum zu Bakov in Kurz's Magazin t. 2 p. 76). Acésta însă nu forméză o obiecțiune seriósă contra vechimii manuscrisului. În mai tótă Europa, porumbul a fost bine cunoscut încă din secolul XVI, dacă nu în cultura de câmp, cel puțin în grădinăria (cfr. Hehn, Kultur-

pflanzen, ed. 3, p. 443 —4). Afară de acesta, în manuscris figurază «kukurudz» fără nici o explicație. Cuvântul mamaligă nu e de loc. Vorba malaiū, «mĕlaj», e tradusă prin «milliaceus panis», adecă pâne de meiū, «panis ex milio» după expresiunea misionarului de mai sus. Mai pe scurt, ne aflăm tot în secolul XVII.

Dacă nu timpul, încăi locul unde s'a scris Dictionarium, iar prin urmare dialectul pe care 'l represintă, se pôte precisă cu destulă certitudine; și iată cum.

Din Moldova, precum am văduț, autorul cunósce numai Sucéva.

Din Țera-Românescă, el indică trei localități, tóte de o însemnătate istorică:

«Argish. Oppidum în Valachia Transalpina».

«Bukureshty. Oppidum Valachiae Transalp».

«Kraiova. Oppidum Transalpinae».

Pe lingă acestea, o particularitate interesantă:

«Olt. Aluthas fl.»

«Oltan.»

Din Transilvania următoarele:

«Bĕlgradul Ardalului. Alba Julia».

«Deva. Arx in Transylvania».

«Haczeg. Districtus sub Comitatu Hunyad».

«Koloshvar. Claudiopolis».

«Sibiny. Cibinium».

«Strej. Fluvius Hacziagensis».

Din acest tabel de un-spre-đeci numi, noi ne incredințăm dejă că partea occidentală a Țerei-Românesci (Craiova — Olt. — Oltan) și a Transilvaniei (Sibiny.—Deva.—Haczeg.—Strej), adecă partea cea apropiată de Bănat, era mai familiară autorului, căruia Clujul îi este cunoscut numai sub forma unгурescă Koloshvar, iar Brașovul și Făgărașul de loc.

Dacă trecem acum la Bănat, Dictionarium ne dă următoarea nomenclatură:

«Kricsova. Nomen pagi».

«Logosh. Logassium. Oppidum Hung. Infer.»

«Macsově. Pagus în districtu Sebesiensi».

«Marga. Pagus în fine Portae ferrea».

«Marmure. Porta ferrea. Angustiae Transylvaniae ex parte Hungariae inferioris».

«Strem. Sirmium. Plateæ Caranseb. nomen».

«Teius. Tilietum. Promontorium Caransebesiense».

«Timish. Themisius fl.»

«Timishan. Themisiensis».

«Timishora. Themisvarium. Themisiopolis».

Să mai adăogăm:

»Krish. Fluvius Chrysius».

«Krishan. Accola Chrysij».

«Krishenesk. Chrysiensis».

Din toate acestea rezultă nu numai că autorul era Bănăţen, dar încă anume din regiunea Lugoşului.

În manuscriptul întreg nu sînt nicăiri menţionate nise simple sate sau puncturi topografice fără vre-o importanţă, afară de cele cinci: Criciova, Maciova, Marga, Strem, Teiuş, şi mai încă altele trei, despre cari vom vorbi mai la vale, toate în vecinătatea Lugoşului, precum nu departe de acolo şi Marmure. Căutând în Hornyánszky (Geograph. Lexikon d. Königreichs Ungarn, Pest, 1858), noi vedem că Criciova (Kricsova) este un sat românesc cu vr'o 900 locuitori; Maciova (Macsova) un alt sat românesc cu vr'o 300 locuitori; Marga, disă şi Vama-Margă, iarăşi un sat românesc cu vr'o 1200 locuitori; câte-trele în așa numitul «cerc al Lugoşului» (Bezirk Lugoş), la marginea Haşegului, de unde vine cunoştinţa mai de aproape cu această singură parte a Transilvaniei.

Autorul dară, cu o perfectă siguranţă, este un Bănăţen din Lugoş.

Şi tocmai acesta ne deschide un câmp de cercetări, căci tocmai regiunea Lugoşului, cuprindînd Caransebeşul cu hotarul Haşegan, şi tocmai în a doua jumătate a secolului XVII, între 1640—1700, eră din partea Românilor teatrul unei remarcabile mişcări literare ore-cum omogene, adecă românesce cu litere latine.

Pe acest teatru ne sînt cunoscuţi pînă aci trei actori: Ştefan

Fogarasi, Mihaiŭ Haliciŭ și Ion Viski, cãtrã cari se mai adaugã acum un al patrulea, ba încă cel mai prețios.

Despre Fogarasi, a se vedé Cuvente den bãtrãni t. 2, pag. 724 — 27. Preut din Lugoș, «Symista Oppidi Lugas», el a publicat la 1647 în Alba-Julia: «Catechismus Latino-Ungarico-Valachicus», 48 foĩ in-8º, unde se scrie romãnesce cu litere latine, de ex.:

«Cred entrun Dumnedzeu, en Tatel à tot Puternik, roditorul «tseruluj și à poementuluj etc.»

Haliciŭ, din Caransebeș lângã Lugoș, a publicat în Basel la 1674 un vers în onórea amicului seŭ dr. Franciscus Papai, retipãrit apoi în «Succincta Mediçorum Hungariæ et Transilvaniæ Biographia», Leipzig, 1774, p. 127 — 8, de unde l'a reprodus într'un mod cu totul greșit rãposatul Pumnul în «Lepturãriu romãnesc» t. 3 pag. 67—8, și pe care noi il dãm aci dupã o copiã corectã, fãcutã de d. N. Densușianu:

Kent szenetate, szerund la voi, Romanus Apollo,
La totz, ketz szvente 'n Emperecie sedetz,
De unde kunostince asteptem, si stince: feriese
De Amstelodam, pren chetz szte 'n omenie tipar.
Legse derapte, Iau dat frumosze csetate Geneva;
Ecz vine Franciscus, cinete Leyda, Paris!
Prindetz mãene sorory, ku cseszt nou oszpe: 'nainte;
Fratzi, Fretaczi, Nymphele, pasze kurund
Domny buny, Mary Doctory, Daszkeli, 's bunele Domnæ
Cu patse ej fitz, cu payne si szare rugem.

În fine, Ion Viski este o interesantã descoperire a d-lui Dr. Silasi în biblioteca Colegiului Reformat din Cluj, unde d-sa a dat peste un gros manuscript intitulat:

«A luj szvent David kraj si prorokul o szutyé si csincs dzecs de soltari, cari au szkrisz cu menile lui Viski János en Boldogfalva 1697».

A se vedé studiul d-lui Silasi în revista Transilvania, 1875, No. 12, 13 și 14, unde d-sa constatã cã Psaltirea lui Viski a fost «scrisã «parte în Sântã-Mãria (Boldogfalva) lângã Hațeg, parte în Gioagiul-

«de-jos, în cari comune respectivul pare a fi fost predicator re-format».

Ceea ce a scăpat din vederea d-lui Silasi, este că însuși numele scriitorului în cestiune indică o localitate, probabilmente aceia de unde se trăgea el însuși, sau cel puțin familia sa. Viski, cu postfixul unghuresc adjectival *i*, înseamnă «din Viska». Ei bine, peste Carpați se află trei sate românesce numite Visca, din cari două în țera Hațegului (Windisch, Georg. d. Siebenb. 1790, p. 111—112), iar unul în Bănat lângă Lugoș (Hornyânszky, op. cit. p. 406). In acest mod, dacă nu prin locul unde trăia, încăl prin origine, Ion Viski era Hațegan sau Lugoșan, una din două.

D. Silasi crede că Psaltirea din 1697 ar fi o copie după un original «de pre la mijlocul secolului XVII, de nu și mai de mult». D-sa totuși nu ne dă despre acesta nici o probă decisivă; ș'apoi puțin ne importă o distanță de câți-va ani în plus sau în minus.

Lângă Fogarasi, lângă Halicîu, lângă Viski, ca represintănd aceiași mișcare literară curat lugoșenă dintre 1640—1700, mai avem dară acuma pe acela căruî i se datoresce Dictionarium Valachico-Latinum și pe care noi îl numim Anonymus Lugoshiensis, pe cât timp nu scim cum îl chiamă. In adevăr, pe pag. 172 a manuscrisului el scrisese ce-va în curmeziș, de unde se mai poate recunoște: «... Iacobus Olass.» Dar ore să fie acesta numele autorului, iar nu cum-va al vre-unui alt personagiū? Deși în apropiere de Lugoș se găsește un sat românesc numit Ollóság, de unde putea să fi fost acel Olass, totuși noi preferim a nu riscă o soluțiune, pe care de o cam dată nimic n'o argumentează.

Fogarasi, Halicîu, Viski și Anonymus Lugoshiensis scriū românesce cu litere latine, luând toți de basă ortografia unghurască, pe care însă ei o modifică de o potrivă într'un mod esențial; de exemplu :

pentru *ă* și *â* sau *i* întrebuintează pe *e*, fie simplu, fie scurtat;

pentru *j* întrebuintează pretutindenî același semn ca pentru *ș*, nefăcând nici o distincțiune între ambele sonuri, deși ortografia unghurască are *zs* pentru al nostru *j*, iar *s* pentru *ș*;

pentru *ea* întrebuintează pe *a*, iar pentru *oa* pe *o*.

Ortografia cea mai puțin unгурescă este a Anonimului, care pe *s* nu'l scrie unгурesce prin *sz*, nici pe *ș* unгурesce prin *s*, ci pentru cel dintâiu pune pe *s*, iar pentru cel-lalt compozițiunea *sh*, luată nu dela Englesă, ci din grafica unor dialecte slavice meridionale, veđi bună óră la Katancsich, De Istro ejusque adcolis, Budae, 1798, p. 283.

De altmintrelea transcripțiunea la toți e destul de confusă, scriindu-se același son *k* prin *k* și prin *c*; același son *ce*, *ci* prin *cs* și *ts*; același son *ț* prin *cz*, *tz*, *c*; același son *ge*, *gi* prin *ds* și *gs* etc.

Cea mai unгурescă, ba chiar de tot lipsită de simțul foneticeii române, este ortografia continuatorilor Anonimului, cari se recunosc dela prima vedere a fi fost Maghiari. Ca specimen mai lung, iată o urare poporană, transcrisă pe prima din foile cele albe adause la legarea manuscriptului :

Pentru Mine
 Pentru Tine
 Pentru Noj
 amandoj. Si
 Kusztanti la noj.
 Pentru Mine
 Pentru Tine
 Pentru noj aman
 doj
 Pentru Kásza
 Pentru Másza
 Pentru drága sapo
 nyásza

Vom observă în parentesă curioasa coincidință a acestui cântec cu un altul de pe la 1680, citat cu ortografia polonă în «Vita Constantini Cantemirii» (ed. Acad. Rom. p. 43) :

Constantine,
 Fudze bine,
 Niczi aj Casa,
 Niczi masa,
 Niczi draga dzupiniasa...

Fogarasi scriea la 1647, Hălîcîu la 1674, Viski la 1697. Pentru Anonymus Lugoshiensis nu se pôte fixa o dată precisă. Din tôte considerațiunile însă de mai sus, cată să'l punem mai aprôpe de Fogarasi decăt de Viski, cam pe aceeași liniă cronologică cu Hălîcîu, căruia el pôte să'î fie anterior, dar nici într'un cas nu este mai nou decăt acesta.

Orî-cum ar fi, Dictionarium Valachico-Latinum este cel mai vechiū vocabular al limbei române, adecă traducênd din românesce într'o limbă străină, iar nu vice-versa, după cum traduc, de ex., din slavonesce în românesce acele glosare din secolul XVII, despre carî noi am vorbit în «Cuvente den bătrăni» t. I. p. 260 etc. Și ce vocabular! Peste *cinci mi* de cuvinte.

D. V. A. Urechîa, dintr'o călătoria făcută la Copenhaga, a fost adus însemnarea cum-că în Biblioteca Regală de acolo se află un vechiū «Vocabularium Valachicum.» Nu ne aducem aminte, unde anume și în ce fel de termenî a fost publicată acea notiță. Adresându-ne însă la d. Bruun, eruditul bibliotecar dela Copenhaga, iată ce ne-a respuns într'o epistolă din 22 Octobre 1883: «Certeș, j'ai devant moi un petit manuscrit intitulé: Vocabularium «Valachicum, qui sur 17 pages contient un vocabulaire d'environ «170 mots valaques accompagnés d'une traduction latine. Mais ce «manuscrit est composé à la dernière moitié du XVIII-e siècle «par un dilettante danois, qui s'est occupé de beaucoup de choses «littéraires et linguistiques; la valeur scientifique en est, sans «doute, nulle». In scurt, manuscriptul dela Copenhaga abia merită de a fi menționat și nu merită de a fi descoperit.

Peste doi secolî după Anonymus Lugoshiensis, noi nu găsim decăt vr'o 10,000 de cuvinte în marele Lexicon Budan dela 1825, lucrat—după cum se dice pe frontispiciū—«de mai mulți autori în cursul a trei-șeci și mai multor ani». Ce colosală muncă presupune dară prima încercare de acéstă natură, făcută de un singur om!

«Dictionarium Valachico-Latinum», așa cum îl posedăm noi, nu este terminat. Dela cea dintăiū pagină autorul începe deja a-și

completa opera, adăugând la margine cuvintele cele uitate. Aşa în rînd cu «Acē. Filum» el pune acolo «Ac», remas fără traducere. Aducem acest singur exemplu, căci aci s'a întămplat ce-va fôrte ciudat. Adăugătorul cel dela 1742, găsind pe acest «Ac», scrise după el «zérna», eşind ast-fel «A czérna», sinonim unguresc pentru «afă», pe când bietul «Ac=Acus» dispare cu totul.

Apoi ordinea alfabetică nu e păzită cu stricteţă, fiind-că autorul se pregătia, firesce, a recopia manuscriptul întreg, după ce odată îşi va fi isprăvit lucrarea.

Multe vorbe sînt scrise numai românesce. Se vede că, întimpinând vre-o dificultate de a le traduce bine latinesce, autorul îşi rezervă acéstă sarcină pentru urmă. În unele casuri însă, traducerea lipseşte numai pentru derivatele dintr'un cuvînt tradus deja mai sus, ceea ce indică din partea lixicografului dorinţa de a merge iute înainte cu adunarea materialului românesc, fără a se opri la tréba secundară a găsirii equivalentului latin. De exemplu: «Ferek. Polio. Fereketurē.—Ferekētor».

Intre cuvintele cele lăsate fără explicaţiune vedem :

«Tinkova.—

«Zegusheny.—

«Zorlincze.—»

Câte-trele sînt numiri de sate de lingă Lugoş. După repertoriul lui Hornyánszky, Tinkova numără astăđi 750 locuitori, Zeguşeni (Zagushen) vr'o 600, Zorlinţa (Zorlencz-mare şi Zorlencz-mik) peste 3000 împărţiti în două comune.

Iată dară încă o probă, dacă ar mai fi nevoie după cele date mai sus, despre lugoşanismul autorului.

Si ceea-ce adaugă fôrte mult la valórea operei sale, este tocmai că el se ţine cu stăruinţă de dialectul seŷ natal, ca şi când n'ar fi cunoscut de loc limba cea tipică de prin cărţile române din secolii XVI şi XVII. După cum Psaltirea Şcheiană, popa Grigorie din Măhaciu şi Codicele Voroneţian ne-aŷ conservat cu scrupulositate un sub-dialect transilvănén stins fără altă urmă, după cum mitropoli-

tul Dosofteiu fonografiază sub-dialectul moldovenesc, tot așa cea mai scrupuloasă conservare a sub-dialectului bănățen se datorește lui Anonymus Lugoshiensis pe prima liniă, de aci pe a doua liniă lui Ion Viski, apoi întru cât-va lui Fogarasi și lui Haliciu.

Judecând din cele cinci mii și mai bine de cuvinte despre planul autorului, noi nu ne sfiim a afirmă că, dacă lucrarea sa ar fi isprăvită, Românii ar avé de doi secolii un cap-d'operă lexicografic, nu numai cu vorbe comune și cu numiri topice, dar încă :

cu forme duble, de ex : mikutel și mitutel, nime și nimene, prënd și prëndzesk, kurt și skurt, tikvă și tiukě, straitzě și traistě etc. ;

cu expresiuni copilăresci, de ex. : abushile «infantium incessus «quadrupes», papě «panis infantili sermone», placse «nomen lusus cum lapides jaciuntur ad metam» etc. ;

cu termenii de choreografia poporană, de ex. : Iopuraska «saltus hajdonicus», un fel de danț hoțesc ;

cu interjecțiuni țerănesci, de ex. : hesh «vox gallinas pellentis», ho «vox continentis pecora», hop «vox saltantis», aos «heus» etc. ;

cu o bogată sinonimică, de ex. patru numi pentru șorece : so-recse «mus», spurk «mus», somek «mus», hercz «mus»...

Ca specimen, publicăm aci întrégă litera *M*, care se începe cu numărul 2390. Am pus cu litere *cursive*, pentru a atrage atențiunea, cuvintele cele mai remarcabile din punctul de vedere dialectologic.

Macsin. Molo.
 Macsově. Pagus în districtu Sebesiensi.
 Macz. Intestinum.
 Madzéré. Pisum.
 Maj. Malleus.
 Maj. Maius.
 [Maj bine, maj ushor. Melius. Levius].
 Majkě. Mater.
 Mak. Papaver.
 Makar. Quamvis. Licet.
 Makarkare. Quilibet. Quivis.

Makarcsiné. Quicunque. Quivis.
 Makarundé. Ubicunque. Quocunque.
 Makardeunde. Undecunque.
 Makarěnkětro. Quocunque.
 Mal. Argillosa terra.
 Mamě. Mater.
 Maně. Manna. Ros.
 Maré. Mare. Pelagus.
 Maré. Magnus, -a.
 Marě. Pomum.
 Mare lukru. Admirantis et spernentis exclamatio.

Martz. Mars. Feria 3-a.
Martzolya.
 Marga. Pagus in fine Portae ferreae.
Marva ruskě. Malva hortensis.
Marmuré. Marmor.
 Marmuré. Porta ferrea. Angustiae Transylvaniae ex parte Hungariae inferioris.
 Margsiné. Margo. Finis.
 [Martur. Testis].
 [Marturiě. Testimonium].
Mas. Mansio.
 Masě. Mensa.
 Maskuré. Sus castratus.
 Maskě.
 Meccsiněturě.
 Měcsinish.
Měcsěšk. Aenygma propono.
Měcsiněturě. Aenygma.
 Měczě. Cattus. Felis.
 Měczishorě.
 Měczishor. Intestinum parvum.
 Mědzerijkě. Cicer sylvestre.
 Mědreguně. Mandragora.
 Měgar. Asinus.
 Megěrecz, idem.
 Měgurě.
Megyělěu. Convivium natale.
 [Měhneszk. Evanesco. Abscedo. Torpesco].
 Měj. Millium.
 Mějran. Amaracus. Maiorana.
 Mějugsěl. Malleolus.
 Mějdan.
 Mejmukě. Simia.
 Měkrish. Acetosa.
 Mělaj. Milliaceus panis.
 Mělkom. Silentium.
 Mělkomish. In silentio.

Méls. Limax.
Mělmesiě. Malvaticum.
 Měmukě. Simia.
 Měně. Manus.
Měn. Maneo.
 Měn. Mitto.
 Měnos.
 [Měndria. Superbia].
 Měnestěrgurě. Mantile. Manutergium.
 Měnyé Cras.
 Měnshesk.
Měnyěk. Diluculo consurgo. Praevenio. Maturo.
 Měnyěkě. Manica.
 Menyě. Ira.
 Menyios. Iracundus.
 Měnunt. Minutus.
 Menuntzěl, idem diminutivum.
 Menuntedz. Minuo. Comminuo.
 Měnkěturě. Devoratio... ssio.
 Měnkěturě. Contentio.
 Měněnk. Comedo.
Měněnkumě. Contendo.
 Měnushě. Chirotheca.
 Menzalě.
 Měr. Pomus. Pomum.
 Měr věratek. Pomum aestivale. Praecox.
 Měr iěrnaték. Malum serotinum.
 Měr *bunebrot*. Malum sparuceum.
 Měr dulce. Pomum dulce.
 Měr gushat.
 Měr kěnyěšk.
 Měr *koděsh*.
 Měr *lukurbetaricz*.
 Měr de svěnt Pietru. Malum praecox.
 Měr *mushkětaricz*. Malum apianum. Muscatellum.

Měr flokos. Malum muscosum.
 Měr nevéstesk.
 Měr *ordžěn*.
 Měr *pestricz*.
 Měr *rutilat*. Malum orbiculatum.
 Měr sělesiu.
 Měr věrgat. Malum variegatum.
 Merariu. Anethum.
Měrcu. Rectus.
 Merejè. Recta.
 Merg. Eo. Pergo Progredior.
 Merg naintè. Proficio.
 Merg napoj. Deficio.
 Měrg ěnderět. Retrocedo.
 Mergeritar. Margarita.
Mergsenaretz. Finitimus.
 Mereiesk.
 [Merěcsin. Spina].
 Měrit. Marito. Nuptui trado.
 Měritumě. Nubo. Maritum duco.
 Měritatě. Nupta.
 Měrindě. Merenda.
 Měriě. Magnitudo. Magnificentia.
Měros. Superbus.
 Měrniczě. Metreta.
 Měroshiě. Superbia.
Měrosheskumě. Superbio.
 Měrunt. Minutus Vide Menunt.
 Měrsurě. Profectio, Progressus.
 Mersurě nainte. Profectus.
 Měrshav. Macer. Macilentus.
 Mershavě. Macra. Macilenta.
 Mersheveskumě. Macer fio.
 Merturiě. Testis. Testimonium.
 Merturisesk. Testificor.
Měrtzishor. Martius.
 Mertzeně.
 Mertzinos.
Měsaj. Mappa.
 Měsè. Dens molaris.

Měsh. Soccus.
 Meshině. Pellis ovina.
Mesercere. Misericordia.
Mesevernik. Misericors.
 Meserniczě. Macellum.
 Mesercsiu. Lanio.
 Měškě. Dromadarius.
 Mesték. Misceo.
 Mestekěturě. Mistio.
 Měsurě. Mensura.
 Měsor. Mensuro.
 Měshtér. Magister. Artifex.
 Mershtěrgsindě. (?)
 Meshteresk. Magistrum ago. Ar-
 tificium.
 Meshtershig. Artificium.
 Mětaniě. Reverentia. Incliniatio.
 Metenagě. (?)
 Metlikě. Artemisia tenuifolia.
 Mětör. Purgo.
 Mětur, idem.
 Měturě. Scopae.
 Měturat. Purgatus. Mundatus.
Mětrak. Baculus.
 Mětricsě. Matrix.
 Mě. Mea.
 [Meure. Mora sylvestria]
 Mězdralě.
 Mězdresk.
Mezqaj. Inficio.
 Mezgush.
 Micz. Lana agnina.
 Miczar.
Micsk. Moveo.
 Micskumě. Moveor.
 Micskěturě. Motus.
Micskony. Pediculus gallinaceus.
 Mjåon.
 Mjèd. Medum.
 Mjedar.

- Mjèdz. Medium.
 Mjèl. Agnus.
 Mjelushel. Agnellus.
 Mjerè. Mel.
Mjèriu. Caeruleus.
 Mjeriè. Caerulea.
 Mjèrcury. Mercurius.
 Mjéu. Meus.
 Miš. Mille.
 Mik. Parvus.
 Mikutèl. Parvulus.
 Mikè. Parva.
 Mikshor. Parvulus.
 Mil. Milliare.
 Milè. Gratia Clementia.
 Milos. Clemens. Pius.
 Milèmi. Misereor.
 Milostiv. Clemens. Misericors.
 Milostiveskumè. Misereor.
 Milostivnik. Misericors.
 Milosté. Gratia. Clementia.
 Milkuièskumè. Supplicio.
 Milkuit. Supplex.
 Milkuitor. Supplex.
 Milkuialè.
 Miluièsk. Misericordiam facio. Mi-
 sereor.
 Miluitor. Elaemosynarius.
 Mint. Mentior.
 Minte. Mens.
 Mintsinos. Mendax.
 Mintsunè. Mendacium.
 Mincsè. Pila.
Mìrak. Miraculum.
Mìraz. Prodigium. Spectaculum.
 Mirh. Mirra.
 Mirhuièsk. Mirra ungo.
 [Mirosz. Odor.]
 [Mirele. Sponsus].
 [Mirásza. Sponsa].
- Mirumè. Miror.
 [Misztujesk. Conquiesco].
 Misshè. Missa. Sacrificium.
 Mishesk. Cæcutio.
 Mishinè.
 Misir. Aegyptus.
 Miskiè. Chalybs.
 Mitutel. Parvulus.
 Morè. Jus caulium.
 Mort. Mortuus.
 Mortè. Mortua.
 Morté. Mors.
 Mortècsuné. Lues. Morticinum.
 [Morticosz. Mortalis].
 Morment. Sepulchrum.
 Mormeièsk.
 Morun. Huso.
 Mosh. Avus.
 Moshiè. Aviticum bonum.
 Moshnyag. Vetulus.
 Moshè. Avia.
 Moskul. Moskovia.
 Moskovitan. Moskovita.
 [Mostele. Reliquiae corporum SS.]
 Mosor.
 Motè.
 Motkè.
Motzok. Stupidus. Bardus.
Mozomajně. Spectrum. Terricu-
 lumentum.
Mozgosesk. Moveo.
 Mujèdz. Mollio.
 Mujat. Emollitus.
 Muiéré. Mulier. Fœmina.
 Muierèsk. Muliebris.
Muierotkè. Effeminatus.
 Mujerushkè. Fœmella.
Mujt. Obliviscor.
 Muk. Pituita. Mucus.
 Mukos. Pituitosus.

Mucsk. Mordeo.
 Mucskëturë. Morsus.
 Mucskat. Morsus.
 Mucskëtor. Mordax.
 Mukar. Emunctorium.
 Mulg. Mulgeo.
 Mult, -ë. Multus, -a. Multum.
Multzany. Deo. Gratias.
Multzeny, idem.
 Multzië. Multitudo.
 Multzime, idem.
 Multzenesk. Ago gratias.
 Muncesësk. Laboro. Torqueo.
 Munkë. Labor.
 [Müncz. Hinulus].
 Muncesitor. Laborator.
 Munceseskumë. Torqueor. Conor.
 Munté. Mons.
 Mur. Morus.
 Murë. Morum.
Murë. Intestinum...

Murar. Molitor.
 Murericzë.
Murony.
 Murg.
Murgshtë. Advesperascit.
 Muritor, e. Mortalis.
 Murëdz. Macero. Acesco.
 Murat. Maceratus. Acidus.
 Mursë. Mulsum recens.
 Muskë. Musca.
 Muskuliczë.
Mushkëtaricz. Muscatellum apianum.
 Mushkyu. Muscus.
 Mushkyu. Musculus.
 Mustaczë. Mistax.
 Mustëcsos.
 Mut. Mutus.
 Mut. Muto.
 Mutat. Mutatus. Mutatio.

2. Elementul fonetico-morfologic.

Tot ce s'a scris până acum mai nouă, mai temeinic și mai necurcat asupra foneticeii și morfologieii sub-dialectului bănățenesc, se datorază d-lui Enea Hodoș (Poezii populare, Caransebeș, 1892, p. 3—9), ast-fel că noi nu avem decât a reproduce aci literalmente cuvintele acestui june folklorist:

«Graiul țeranului din Bănat, ca și graiul țeranului din alte provincie, asemănat cu limba literară, ne infățișeză mai ales abateri fonetice.

«O parte din însușirile acestui graiü le găsim în graiul ardelén, saü în cel moldovén, ba chiar în cel macedo-român; altele sint ale sale particulare.

«Insemnăm, diu punctul de vedere gramatical, următóarele însușiri:

«1. Una din cele mai distinctive caracteristice a graiului bănățén este păstrarea lui *n* de'naintea lui *i*. În Bănat nu se ñice alt-

fel decât: vinie (pentru vie de struguri), călcâni, întâni, cuni, căpătâni, gutâni; tot așa în câte-va comune se dice fânină pentru făină sau fărină. La verbe asemenea este păstrat sunetul **n**, de ex.: tu rămâni, țini (dela a ține), vini, puni, spuni, a încuniă, a descuniă, am descuniat etc. Pentru sufixul augmentativ *oi* și *oie* există numai *oni* și *oñie*: pietroni, pietronie; sufixul *oñie* mai adese e neaugmentativ: ursonie, vulponie, luponie, iepuronie; același sufix formeză numi propriie feminine derivate din masculine: din Popescu se face Popesconie (nevêsta lui Popescu), Bibesconie, Gruesconie, etc.

«2. Sunetul **n** urmat de **i** sau **e** trece în *ni* rostit ca în spaniola, sau ca **gn** în unele vorbe din franceza, sau ca **ny** în maghiara; dar, deși îl găsim și în limba asta din urmă, totuși nu putem să-l considerăm drept influență a limbei maghiare: graiul bănățen a fost mai ferit de influența acestei limbi decât este graiul din părțile ungurene și unele ardelen. Afară de acesta, în Bănat nu s'a prefăcut nici sunetul **t** sau **k** urmat de **e** ori **i** în **ty**, nici **d** sau **gh** urmat de aceleași în **gy** maghiar, după cum s'a prefăcut la Români din Ungaria și la uniți din Ardél, unde s'a modificat în sens maghiar, ci în Bănat aș suferit alte schimbări, cari se vor arăta mai jos.

«3. Sunetete **b**, **p**, **f**, **v** urmate de **i** (iar **v** urmat de **u** în cuvîntul vulpe) rămân nemodificate, ca și în limba literară; și nu aflăm în Bănat nici pe ghine, nici chită (ca în părțile Sibiului), nici bgyinie, și ptyită (ca în părțile ungurene), nici bjinie și peită (ca pe la Năsăud); asemenea nu se dice lupci ori luptyi, nici hiu, nici jital și jin (ca pe la Blaj) ori in (ca la Brașov), ci numai biñe, pită, lupi, fiu, vișel, vin etc. Inșă iclén și nu viclén.

«4 S'a schimbat sunetele **t** și **d**, urmate de **i** sau **e**, în **ce** și **ge** (**dje**), de ex.: frunce (frunte), ce (te), ciner (tiner), verge sau verdje (verde), Megia și Megica cu tonul pe **i** (Media și Medica, numirile ce le dă poporul localităților cu numele oficial Mehădia și Mehădica). Valeageni, cu numele oficial Valeadeni. În cuvintele deget și dinte sunetul **d** s'a prefăcut în **gh**, și ast-fel se pronunță:

ghejiet și ghince; de altă parte se ȃice dă pentru de (dar și : djă), dăn pentru din (dar și : djin). Sunetele k și gh urmate de e sau i remân nemodificate.

«5. Sunetul ee se schimbă, ca și în graiul moldovenesc, și ca și în graiul poporului din comitatul Zărandului, într'un sunet apropiat de ș, pe care nu-l putem transcrie exact : dulșie (dulce), șie mai fași (ce mai faci) etc.

«6. În comunele Țerova, Ilova, Zlagna, Prisian, Poiana, Visag, după cum îmi comunică d. asesor consistorial Ion Ionaș, precum și elevii din partea locului, în locul sunetului ș se pronunță pre-tutindenea s, de ex. : sase (șasă), sapte (șapte), cocosu rosu (cocoșu roșu), sade (șade). Invățătorii din amintitele comune, după cum mărturisesc înșiși, au greutăți cu copiii de școlă pînă ce îi fac să rostescă pe ș. Se pare curios că, pe lîngă tóte acestea, cele spuse în punctul precedent (5) au valórea și pentru comunele aici pomenite, adică în loc de ee se rostesc acolo un șie.

«7. Sunetul z se rostesc mai tot-d'a-una ca dz, se ȃice nu numai dzăc (ȃic), Dumnedzău, ci și dzamă, dzăhar, dzimbet.

«8. Deosebirea între ge (dj) și j consistă într'aceea că ge, gi s'ar puté transcrie cu jie, jii, de ex. : mierjie (merge), însă jor (jur).

«9. Diftongul ea se aude mai mult ca ia la cuvintele de genul feminin terminate în e și articulate : valia, vulpia, carcia (cartea); mai adeseori e din diftongul ea se pierde cu totul și rămâne a singur : sară, țară, înfrunzescă, vorbască, bat (bét), șasă, șapce; la imperfecte : auzam, culejam, vegiam (vedeam), șegiam (ședeam) țâniam (țineam), ș. a. Adjectivul feminin rea se pronunță rê (cu e închis), pronumele feminin ta asemenea : tè.

«10. Cuvintele terminate în ea nearticulate, ca stea, nea, cățea ș. a. se găsesc în vorbirea țeranului din Bănat aprópe pretutindinea sub forma auă, de ex. : niaua (néua), stauă, cățauă, nuéua, mă-sauă.

«11. In diftongul *oa* se pot deosebi două sunete : un *u* și un *a*.

«12. Substantivele feminine terminate în *ă* fac pluralul mai mult cu *i* decât cu *e*; pluralul dela icoană este iconi, articulat: iconiile; casă, plur. căși, cășile; fată, plur. fiece, art. fiecele; mamă, plur. mame, art. mamele, dar și mamile, mai este și mumâni, ca dela tată tătâni. In gen. și dat. sing. primesc numai *i*: a iconi, cășii, fecii (fetei), mami ș. a. Dar și alt-fel *e* la plural este foarte rar; dela măr pl. este miără; pară, pără; frumos, frumoasă, ș. a.

«13. Sufixele orî, ari și eri sînt întrebunțate exclusiv pentru or, ar și er; de ex.: învățători (atât la sing. cât și la plur.), frăgari (sing. și plur.), mănieri etc. Unii cărturari pretind că în casurile acestea s'ar auzi la singular nu numai *î*, ci și un *u*. Atâta este sigur, că acest *u* năzuesce să dispară și urma lui este deja cu totul efemeră, întocmai ca și la cuvintele terminate în consonantă.

«14. Alătura formelor umblu și umplu se mai întrebunțază une-orî îmblu și împlu; însă numai unghi și nu înghi.

«15. Pe lîngă rid și vind se dice mai des rid și vind, asemenea rît și rit. Vind se conjugă așa: vind, vindz, vinge, vingem, vingeț, vind; perf.: am vindut ș. c. l. Rid: mă rid, ce ridz, să rige, fie rigem, vă rigeț, să rid; perf.: m'am ris șcl., tot numai cu pronumele reflexiv.

«16. Articolul pentru vorbe de gen masculin a pierdut pe *l*. Se rostesc articulat: omu, porcu, tot natu, socru (nearticulate cele două ultime sînt tot așa); boă articulat bôu (două silabe). Exemple de nume proprii art. și neart.: Gruescu, Pârvănescu, Mănescu, Puîu ș. a. formeză genitivul și dativul sing.: *lu* Gruescu, pl Grușcilor, *lu* Mănescu șcl.

«17. Pentru articlii al, ai, ale, se folosește numai forma *a*.

«18. Pronumele reflexiv se întrebunțază și duplicat în perfectul compus: m'am bătutu-mă, ci-ai sculatu-ce (te-ai sculatu-te), s'o îm-

bătatu-să, l'am vădutu-l, n' -am dusu-ñe (ne-am dusu-ne), v'ați su-përatu-vë, s'or dusu-să, șcl.

«19. La verbul a fi însemnăm următoarele forme:

«Indic. presinte: io mis, tu iesci, iel îi, noi ñis, voi vis, ieï îs și ieï iăst, acest din urmă numai ca verb predicativ. Exemple: io mis Bănățan, noi ñis Bănățeni, voi vis dăn țară ș. a. Se mai ȃice și: noi ñisăm și voi visăț în unele locuri.

«Ind. imperf.: ieram, ieraï, ieră, ieram, ieraț, ieră.

«Ind. perf: fusăï, fusăș (silaba ultimă tonică), fu; fusărăm, fusărăț, fură; se mai conjugă și: fușăï, precum și fui.

«Ind. perf. compus: am fost, ai fost, o fost, am fost, aț fost, or fost.

«Ind. viitor: oi fi, îi fi, o fi, om fi, iț fi, or fi.

«In Meedica, mi se spune, e folosită și forma întrégă: vei fi, viï fi, va fi, vom fi, viț fi, vor fi.

«Conjunctiv perfect: să fiũ fost, să fiï fost, să fiă fost, să fim fost, să fiț fost, să fiă fost.

«20. Perfectul simplu indicativ dela verbul daũ: io gegeï (dedei, cu accent pe ultima), gegeș (și dași), gege (dede, cu acc. pe silaba primă), gegerăm, gegerăț, gegeră (acc. pe prima silabă).

«Se mai conjugă și așa: dăgeï, dăgeș, dège, dăgerăm, dăgerățï (acc. pretutindene pe è orï e), dègeră.

«21. Imperativul are o formă a sa particulară cu sufixele: areț, àreț, ereț, ireț. Este de observat, că sufixele aici înșirate se pun numai în propozițiunii negative imperative; propozițiunile afirmative imperative aũ aceiași formă ca și limba literară. Exemple: nu cântarețï, nu strigarețï, nu bacerețï (nu baterețï), nu vorbirețï, nu urărețï etc. Pretutindenea în Bănat este folosită forma acésta; ici colo, sub înrîurirea școleï, se folosesce astăđï și forma literară alătura formei de mai sus.

«22. Optativul presinte se conjugă în comunele Vărădia și Pătaș, după cum mi se comunică de eleviï d'acolo, în modul următor:

«io reaş veñi, tu reaī veñi, el ar veñi, noi ream veñi, voi reaṭ veñi, ieī ar veñi.

«23. Pronumele demonstrative: acesta, acela, acésta, aceea, aū numai formele:

Masc. Sing. Nom. ŝi Ac. ăsta, ahăsta; ăla, ahăla.

Masc. Sing. Gen. ŝi Dat. ăstăia; ălăia.

Masc. Plur. Nom. ŝi Ac. ăṣtea, hăṣtea, ahăṣtea, ăla.

Masc. Plur. Gen. ŝi Dat. ăstōra, ahăstōra; ălōra.

Fem. Sing. Nom. ŝi Ac. asta, ahasta; aea, ahaea.

Fem. Sing. Gen. ŝi Dat. ăstēia; ăēia.

Fem. Plur. Nom. ŝi Ac. eṣtea, heṣtea, aheṣtea; elea, ălea.

Fem. Plur. Gen. ŝi Dat. ăstōra, ahăstōra; ălōra....»

Alăturând observaṭiunile d-lui Enea Hodoṣ cu indicaṭiunile fonetice din Anonymus Lugoshiensis, e lesne de a constată că numai palatalizarea dentalelor *de* ŝi *te* în *ge* ŝi *ce* este un fenomen posterior, care tocmai de aceea pare a fi datorit înrîuririi Serbilor, la cari el ne întimpină ca *ce-va* organic. In cele-lalte privinṭe, doui secolii n'aū adus absolut nici o schimbare.

Trăsura cea mai caracteristică a consonantismului bănăṭenesc: conservaṭiunea lui *n* de 'naintea lui *i*, distinge în acelaṣi grad dialectul macedo-român, iar cu dialectul istriano-român unesce pe Bănăṭeni o particularitate morfologică fôrte interesantă, anume optativul presinte: *reaṣ*, *reaī*, *ream*, *reaṭ*, pe care noi l'am explicat deja altă dată (Etymol. M. Romaniae t. II, p. 1946) în următorul mod:

«Poporul judecă limba după auḑ, nu după scris. In forme ca *fire-aṣ*, *facere-aṣ*, *ḑicere-aṣ*, alături cu *aṣ* fi, *aṣ* face, *aṣ* ḑice, urechea desparte silabic: *fi-rés*, *face rés*, *ḑice-rés*. De aci, în loc de *aṣ* s'a născut în dialectul istriano-român forma *raṣ*, trecută dela construcṭiunea inversă la cea directă. Frasa istriano-română: «n'am puniava cu ce me *raṣ* copri, ni stramas pre carle *raṣ* zacé» (Miklosich, Rumun. Untersuch. I p. 42; cfr. Lautl., Lautgruppen p. 10) se transcrie daco-romănesce: «n'am plapumă cu care m'aṣ acoperi, nici

saltea pe care aș zace» = «nici saltea pe care zacere-aș». Ilustrul Ascoli, care atrăsese cel întâiū atențiunea asupra acestei forme istriano-române (Stud. crit. I, 1861, p. 66), îi dă o altă explicațiune. El crede că raș ar rezultă din fusiunea lui vré cu aș, fusiune o-cursă numai la prima persónă singulară, pe când la cele-lalte persóne ar fi numai vré cu perderea lui v. In acest mod condiționalul istriano-român:

raș ave
 rai ave
 ra ave
 ram ave
 raș ave
 ra ave

ar fi, după Ascoli:

vrere-aș ave
 vrai ave
 vra ave
 vram ave etc.

«Ei bine, chiar în această ipotesă prima persónă singulară raș ar resulta, ca și în explicațiunea noastră de mai sus, din construcțiunea inversă vrere-rés. Noi credem însă că nu numai prima persónă singulară, dar și cele-lalte s'aū născut din aceeași construcțiune inversă, cu saū fără verbul vrere, adecă cu ori-ce verb, și anume:

raș ave = ave-rés (=avere-aș)
 rai ave = ave-réi (=avere-ai)
 ra ave = ave-rér (=avere-ar)
 ram ave = ave-rém (=avere-am)
 raș ave = ave-réș (=avere-ași)
 ra ave = ave-rér (=avere-ar)...»

In studiul «Strat și substrat», noi am demonstrat că așa numiții Macedo-români și Istriano-români de astăzi nu sunt alt ce-va decât Români ceī din Pannonia, pe cari în secolii IX—X i-a găsit acolo și i-a gonit peste Dunăre năvălirea Ungurilor. Este aprópe de mintea

omului că dialectul acelor Români din Pannonia, prin însăși pozițiunea lor cea geografică, pe care nici un crescet de munte n'o despărțiă de șesul Timișului, trebuia să fi fost identic sau aprópe identic cu al Românilor din Bănat. Iată de ce este fórte important de a urmări acele puncturi de conservatism dialectal, prin cari Bănățeni și numai Bănățeni se mai asociază până acuma cu cele două dialecte române trans-danubiane.

Există alte puncturi, vocalice, consonantice și chiar morfologice, în cari graiul bănățenesc se întâlnește cu al Moldovenilor, ca și când Moldovenii, în specie cei dela nord, ar fi o veche migrațiune dela Timiș prin țera Crișului și prin Maramureș, contopită apoi în Moldova de mijloc cu un curent sudic oltenesc, care jucase un rol însemnat în formațiunea Statului Bărlăden, cu mult înainte de descălecarea Moldovei în secolul XIV. Acéstă cestiune noi o vom debate aiurea.

II. Individualitatea teritorială a Bănatului.

Trei cuvinte:

1°. *Troian*;

2°. *Aușoni*;

3°. *Filma*;

ne vor ajunge pentru a demonstra nestrămutata continuitate a naționalității române în regiunea dintre Tisa și Cerna.

1°. *Troian*.

Intr'un manuscript paleo-slavic tocmai din secolul XII, reprodus întreg de Srezniewsky (Извѣстія Академіи Наукъ по отдѣленію русскаго языка, t. 10, 1863, p. 551—574), se citește următorul pasagiū mitologic:

...Троіана Хърса Белеса Пероуна.
на бѣ шѣратниша бѣсомъ злынамъ
вѣрвоаша...

... pe *Troian*, pe Hărs, pe Veles,
pe Perun, și-au făcut deī, în draciū
cei reī credeau...

Hârs sau Hors, Veles sau Volos și Perun sunt divinități slavice cunoscute, menționate nu o dată în străvechea cronică a lui Nestor (cfr. Sacharov, Сказанія русскаго народа, t. 1, 1841, part. 1, p. 11—12). Ce caută însă printre aceștia, ba încă mai pe sus de ceilalți trei, numele lui *Troian*, pe care nu-l descrie și nu-l scie nici un mitograf al Slavilor?

Un alt monument paleo-slavic, după un manuscript din secolul XVI (Vostokov, Словарь церковно-славянскаго языка, 1861, t. 2 p. 232), aședă pe același *Troian*, deși nu la primul loc, între diferite divinități slavice:

...мнѣше боги многы, Пероуна и
Хорса Дѣла и Троіана и нѣиѣ мнози...

...închipuindu-și mulți deși: Perun
și Hors, Dîu și *Troian*, și alți mulți...

și mai adaogă:

...Пероунокъ въ Слинѣхъ а Хорскъ
въ Купрѣк, Троіанкъ баше црѣ въ
Римѣк...

...Perun la Eleni, Hors la Cipru,
iar *Troian* fusese împărat la Roma..

Aci este deja de tot învederată identitatea zeului slav *Troian* cu marele împărat *Traian*, «Trajanus», întemeietorul Daciei romane.

Să se observe că ambele manuscripte paleo-slavice sunt anume de originea bulgară (Drinow, Заселеніе Балканскаго полуострова, p. 76).

Arheologul rus Kotliarewsky (Матерьялы для археологическаго словаря, p. 13—14, în Древности, t. 1, Moscva, 1865—67) combină aceste texturi cu următoarele trei puncturi:

1. Numele lui *Troian* figurază de mai multe ori în vestita poemă rusă medievală despre Expedițiunea lui Igor la Dunăre, dintre cari o dată ca «drumul lui Troian» (въ тропѣ Троіаню) și o dată ca «țera lui Troian» (въ землю Троіаню);

2. Serbii și Bulgarii conservă până astăzi în legendele lor poporane memoria unui «împărat Troian» (царь Троіан);

3. Așa numitul val sau șanț «al lui Troian», care se începe la noi în România și se prelungește apoi departe în Rusia sudică, unde poporul îi conservă același nume, mai existând acolo chiar o tradițiune că fondatorul acestei immense construcțiuni ar fi fost un

«Troian împărat râmlenesc» (Тројана царя Ерманданскаго = Рим-лианскаго).

Kotliarewsky trage de aci conclusiunea, că ȕeul Troian pȕte să nu fie în realitate decât divinisarea de către Slavii meridionali a împăratului roman Traian.

Dar întrebarea cea fundamentală este:

1. Divinisare să fie ȕre, când manuscriptul cel din secolul XII pune pe Traian între «dracii cei rei»?

2. Slavii cei meridionali, aşezaţi pe peninsula balcanică nu înainte de secolul VI, adecă patru secolii după mȕrtea lui Traian, dela cine ȕre putut'au ei să împrumute memoria marelui împărat?

Vuk Karadzić (Lex. 750) reproduce următoarea legendă sėrbescă din Bosnia:

«Craiul Troian în fie-care nopte plecà în Sirmia, unde se iubia «cu o nevastă sau fată, şi se întorceà de acolo înainte de zori, «căci peste ȕi el se temea a eşi la lumină, ca să nu-l topescă «sórele. Cum sosia la iubita sa, îndată dedea cailor ovės, şi apoi «petrecea drăgostindu-se, până ce caii isprăviau nutreţul şi până «ce cocoşii începeau a cânta. Intr'o nopte însă, fratele său bărbatul «acelei muieri a legat limbile tuturor cocoşilor, ca să nu pȕtă «cânta, şi a dat cailor nisip în loc de ovės. Când dară craiul, sim- «ţind vremea de plecare, întrebă dacă au isprăvit caii ovėsul, sluga «i-a răspuns că nu. Mai târziu, înţelegėnd cursa în care a căduţ, «craiul a încălecat în pripă ca să fugă spre oraşul seú, dar în cale «l'a ajuns sórele. Ca să scape de rađe, el s'a ascuns sub un stog «de fin; însă vitele, din nenorocire, au împrăştiat finul, şi ast-fel «sórele a topit pe Troian.»

Peste Olt, în districtul Romanaţi, există la noi până astăzi aceeaşi tradiţiune. Impăratul cel topit de rađele sórelui se numesce aci «Domnul-de rouă», şi poporul asigură că drumul cel roman de pétără, care duce dela Dunăre la Olt prin Caracal, fusese făcut a-nume de către dînsul, «ca să pȕtă merge mai iute la amanta sa.»

Se scie că răposatul Bolintinenu a transformat această tradiţiune oltėnă într'o frumoasă baladă:

.....
 Cum se face nópte, dela Istrul mare
 Cătră Olt te duci,
 Ca să ștergi de lacrimi, cu o sărutare,
 Ochii ei cei dulci!
 Află că odată sórele pe cale
 De te va găsi,
 Intr'o rouă dulce cu țilele tale
 Te va risipi!

.....

Tot așa cunoscutul scriitor rus Weltmann a compus din tradițiunea serbă o poemă întrégă sub titlul de «Troian și Anghelița» (Moscvă, 1846).

Este interesant—în parentesă—că imaginea omului topit de rațele sórelui pare a fi o veche metaforă italică, pe care noi o găsim la Florus, când ȳice că Celții, neputând suferi căldura, par'că sunt topiți de sóre: «quasi sole laxantur». O altă metaforă înrudită tot despre Celți este la anticul poet grec Callimachus, care'i compară cu «fulgi de zapadă» (Roget de Belloguet, *Ethnogénie gauloise*, p. 66).

În ce mod legenda română a putut să străbată în Bosnia, ne-o lămuresc cercetările d-lui C. Jireček, cari demonștră că acéstă țără posedă în vécul de mijloc o numerosă populațiune curat românescă, slavisată mai în urmă (*Die Wlachen in den Denkmälern von Ragusa*, Prag, 1879, p. 7—8).

Și totuși, însuși d. C. Jireček, cu trei ani înainte (*Gesch. d. Bulg.* 1876 p. 74—76), tocmai pe numele lui Traian la Slavi meridionali întemeiă posibilitatea că în epoca cuceririi Daciei dînșii vor fi locuit în vecinătate saă «póte chiar în țără (vielleicht auch im Lande selbst)»!

«Baladele bulgare—ȳice d. C. Jireček—cântă până astăzi pe *tzarul Troian*, stăpân peste nenumărate comóre și la care din 70 de fântâne curge aur strălucit și argint curat. Sub Balcan este un oraș *Troian* cu o mănăstire. Pe Topolnița, aprópe de Tatar-Pazargik, este podul lui *Troian* (Troianov most), de care nu departe se află

nise ruine numite de țerani *Troianov-grad* și o trecătoare *Troiana-Vrata...*»

Cătră acestea, negreșit, se mai adaoage *Troianov-grad* din Serbia.

Numai două lucruri scapă din vedere d-lui C. Jireček:

1°. necesitatea prealabilă de a demonstra într'un mod serios că Serbi și Bulgarii au locuit în Dacia saŭ măcar în vecinătate în epoca împăratului Traian;

2°. împrejurarea cea capitală că în legenda serbo-bulgară personagiul lui *Troian* este o ființă antipatică, dușmană, chiar diabolică, «un drac reŭ» ca în manuscriptul cel din secolul XII, ceea ce nu ne întimpină nici odată la Români.

Să luăm balada cea bulgărească, pe care o citază d. C. Jireček și care a fost publicată de frații Miladinovtzi (Български народни пѣсни, 1861 p. 38—41). Dela primul vers ea sună :

Бог да вѣет краля от Трояна!...

(Dumnezeŭ să bată pe regele dela Troian!)..

Apoi la Serbi, după cum o constată însuși d. C. Jireček, *Troian* ne apare ca un monstru cu trei capete saŭ cu nise urechi de țar.

În fine, dela profesorul A. Weselowsky (Записки Акад. Наукъ, Petersburg, t. XXXVII, suplem. No. 3 p. 89) noi aflăm că până și orașul *Troian* din Bosnia în baladele poporane serbesci se numesce «cel afurisit, unde se petrec nelegiuiri»:

Дадосе јој проклетог Тројана

Џ коме се безаконје ради...

La prima aședare a Serbilor și a Bulgarilor pe Peninsula Balcanică, dinșii au trebuit să susțină o crâncenă luptă cu vechiul substrat românesc de acolo, și acea luptă a avut drept efect, între altele, de a preface pe Traian cel «optimus» al Românilor într'un element reŭ pentru Slavi, întocmai după cum altă dată lupta între Erați și între Indieni schimbase pe indianul «deva» (deŭ) în eranicul «daiva» (demon). O asemenea înreutățire a sensului este o consecință firască a raportului internațional între Slavi și între Ro-

mâni, pe când absolut nimic n'ar pute justifica fenomenul contrar al transformării *Traianului* celui rău al Slivilor într'un *Traian* bun la Români.

În cele disse mai sus, noi ne-am ferit de a atinge măcar pe «bădica *Troian*» în colinda «Plugului» cea publicată de Alexandri:

S'a sculat mai an
Bădică *Troian*
Ș'a încălecat
Pe-un cal învățat
Cu nume de Graur,
Cu șeua de aur...

Acest *Troian* ni s'ar fi părut o simplă mistificațiune din partea lui Alexandri, dacă nu l'am regăsi în excelenta colecțiune de «Pluguşore» a d-lui G. Ghibănescu, anume într'o colindă din Trotuş (Analele literare, II, 1888, p. 42):

Și se sculară mai an
Bădica *Troian*
Ș'ncălecă pe-un cal negru ca corbul,
Lute ca focul...

Dar în alte trei «Pluguşore» din aceiași colecțiune *Troian* este înlocuit prin «Machedon împărat» sau «Alexandru împărat», iar într'unul prin «Sfintul Vasile», ceea ce ne face a crede că și dinsul nu este adevărat poporan, ci numai cărturăresc, datorit popilor sau dascălilor de prin sate.

Întru cât am putut urmări pînă acuma, numele personal *Troian* nu există astăzi nicăiri la Români, și pôte că nici n'a existat vre o dată, de vreme ce nici în documente nouă nu ni s'a întâmplat a'l găsi, ceea ce arată că străbunii noștri îl consideraū mai pre sus de calendarul omenesc, ca și când ar fi un nume de divinitate, după cum nu se află numele personal «Isus», iar numele personal «Cristea» este «Cristofor», nu «Crist». Nici la vechii Români nimenea nu se chiamă «Jupiter» sau «Apollo». Iată de ce foarte rău fac aceia cari bagă pe furiș în colinde pe fantasticul «bădică *Troian*». Dacă numele personal *Troian*, după cum am văduț, circulază la

Slavī, acēsta este tocmai pentru cā la dīnșii nu erā nici un motiv de a-l destinge de cele-lalte numī personale.

Pe la anul 1532 un Italian din Padova, Francesco dalla Valle cālătoria prin Ţera-Romānescā. El ne-a lāsāt «Una breve narraci-one», conservatā în Biblioteca San-Marco din Venetia și reprodusā de Academia Maghiarā (Magyar Történelmi tár, t. 3 p. 1—60). Ajungēnd la Tīrgoviște, Dalla Valle trase cu ai sēi la mănāstirea Dē-lul, ai cāruia cālugārī—dice el—«ne fecero molte cortesie, et ne raccontorno tutta l'istoria della venuta di quelli popoli ad habitar in quel paese, che fu questa che havendo *Traiano Imperatore* debellato et aquistato quel paese, lo divise a suoi soldati...» La Romāni memoria lui *Troian* nu se invēță în școlā, ci a fost tot-deauna viuā în tradițiunea poporului. Și totuși Cihac (II, 423) nu se sfiesce a susține cā *Troian* este la noi un «élément slave»! Sā observām cā el cunósce acest cuvīnt numai cu urmātorele sensurī: «levée de terre, rempart, prairie entourée d'une levée de terre ou d'une haie, grande prairie en général; monceau de neige fait par le vent, avalanche; chemin de St. Jaques, voie lactée.»

Față cu forma *Troian* = *Traianus*, este metodic de a și pune întrebarea despre causa trecerīi lui *-ra-* în *-ro-*, și ar fi legitim chiar de a bănuī în acest fonetism o înrīurire slavică, de vreme ce la Slavī existā un nume personal propriū al lor «Troīan» dela *трой* «trei», adecā «triplu» saū «al treilea». Este învederat cā o asemenea înriurire slavică posteriórā asupra unei vocale n'ar des-minți întru nemic originea primitivā romānescā a cuvīntului, ci numai și numai ne-ar duce la urmātorea conclusiune: din latinul «Traianus» Romāniī făcuserā «Trăean» și l'au² împrumutat Slavilor; apoi pe romānul «Trăean», printr'o etimologiā poporanā dela *трой*, Slavii îl prefăcurā în «*Troīan*»; în fine, forma cea slavisatā «Troīan» s'a întors mai târđiū la Romāni, înlăturând pe organicul «Trăean». Așa darā, chiar în acest cas nu erā permis lui Cihac de a băgā pe al nostru Troīan între «éléments slaves». Noi credem însă cā până și trecerea lui *-ra-* în *-ro-* a fost datorită la noi unei etimologie poporane curat romānesci, saū mai bine

curat latine, cu totul independenţi de slavicul *тpош*. Pe de o parte, împăratul Traian fiind privit de către posteritatea cuceritorilor Daciei ca străbun al lor; pe de altă parte, dintr'o epocă immemorială, cu mult înainte de Tit-Liviū, toţi Romanii privind ca străbuni ai lor pe anticii Troiani, — în forma cea poporană *Troian* se făcuse de către Români din capul locului o fusiune între cei doi străbuni: *Traianus* şi *Troianus*, astfel că *Troian* datéază la noi din prima epocă a graiului românesc, şi dela noi l'aŭ primit Slavii, nici-decum vice-versa. Este curios că tocmai Slavii aŭ revenit în urmă la forma «Traian» printr'o etimologie poporană a lor dela *тpаиѣтѣ* «a trăi», după cum ne-o spune însuşi d-l C. Jireček (Gesch. d. Bulg. 75): «Der Eigename Trajan, Diminutiv Trajko, ist unter den Bulgaren allgemein gebräuchlich; der Accent auf der ersten Silbe: Trájan; die populäre Etymologie leitet den Namen von trajam duro, persevero auf, worauf sich auch ein bulgarischer Sittenspruch bezieht.» Pentru Cihac dar ar trebui să fie un slavism chiar atunci când Români ar dice *Trăean!*

Bunul simţ cel mai elementar ar fi de ajuns pentru ca oricine să vedă că pe *Troian* Slavii l'aŭ luat dela Români şi că nu eră chip să'l fi luat de aŭri decât numai dela Români. Acesta însă ar proba descendenţa Românilor din legionarii lui Traian şi numai atâta, fără a dovedi tot-o-dată şi continuitatea lor cea teritorială pe şermul nordic al Dunării, căci memoria marelui împărat ei puteau s'o ducă cu dînşii în Balcani sau în Rodop după teoria lui Rösler, ş'apoî s'o readucă înapoi peste mai mulţi secolî la întorcere în Carpaţi. Pentru a demonstra această continuitate teritorială, să trecem acuma la periodul cel mai vechiu, necunoscut încă, din istoria cuvîntului *Troian*.

Din cele patru drumuri romane, cari duceau dela Dunăre spre fundul Daciei, două treceau prin Oltenia, cele-alalte două prin Bănat. Ele aŭ fost făcute chiar în prima epocă a cuceririi, şi aŭ trebuit apoî vécuri peste vécuri pînă ce pe alocurea să le distrugă

timpul, căci erau așternute cu pétră, «strata saxeae viarum», și încă nu cu un singur rînd de pétră, ci două straturi suprapuse, legate la mijloc printr'un puternic ciment. O inscripțiune, găsită la capătul sudic al unuia din cele două drumuri romane bănățene, ne spune:

IMP. CAESAR. DIVI. NERVAE. F
 NERVA TRAIANVS AVG. GERM
 PONTIF. MAXIMVS TRIB. POT. IIII
 PATER. PATRIAE COS. IIII
 MONTIBVS EXCISIS ANCONIBVS
 SVBLATIS VIAM PATEFECIT

(Aschbach, Trajans Donaubrücke p. 4; Hirschfeld, Epigr. Nachlese p. 419, C. I. L. vol. III).

Intru cât descendenții cuceritorilor rămăneau pe loc în țera Timișului, aceste drumuri nu puteau să nu fie identificate în tradițiunea lor cu memoria împăratului Traian, o memoriă care, firesce, nu există acolo decât numai pentru dînșii, nu pentru alte némuri, venite în aceeăș regiune mai târziu.

Unul din cele două drumuri trecea din Bănat în Serbia actuală; sau, mai corect, eră o prelungire făcută de Traian a unui drum roman mai vechiu de peste Dunăre, cam de pe timpul împăratului Tiberiu, dar numit de cătră locuitorii cu unul și același nume de «drumul lui Traian».

In secolul VII elementul românesc cel transdanubian începuse a slăbi în ajun de a dispăre apoi de tot sub invasiunea Serbilor. Pe de altă parte, drumul cel roman de acolo, mai vechiu cu vr'o șapte-deci de ani și executat în condițiuni mai puțin trainice, se stricase. Ce a urmat de aci?

Pe la anul 600, generalul bizantin Commențiol, aflându-se de dincolo de Dunăre în fața malului bănățenesc, cercetă cu stăruință printre indigenii despre drumul lui Traian, «ὁδὸς Τραιανοῦ», și nimeni nu putea să-i răspundă nimic, pînă ce d'abia s'a găsit un

moșneg de 112 ani, care 'i-a spus că un asemenea drum existase cu 90 de ani înainte.

Acastă narațiune din Bizantinii Teofilact și Teofan, noi o dăm aci într'adins după Rösler (Slav. Ansiedlung an d. unteren Donau, p. 36—7), dușmanul cel mai înverșunat al continuității Românilor în Dacia.

Vrea să dică, numele lui Traian în unire cu noțiunea unui drum roman de pétră putea să se uite după o trecere de timp, dacă condițiunile de supraviețuire nu erau favorabile; pentru cazul contrariu însă, când adecă numele lui Traian în unire cu noțiunea unui drum roman de pétră nu se uită, ci persistă viu în gura poporului, se cer neapărat două postulate:

a) posteritatea cuceritorilor Daciei să se fi mântinit pe același teritoriū;

b) urmele unui asemenea drum să nu inceteze de a se înfățișa vechului acelei posterități.

Insuși Rösler, dacă ar mai trăi, ar fi silit a recunósce această rigurosă logică a faptelor.

Ei bine, în secolul trecut, nu mai departe, Bănățeni numiau încă *troian* numai drumurile cele de pétră, precum vedem în Dicționarul Lugoșen circa 1670, despre care noi am vorbit mai sus și unde se cetesc: «*Troian*. Via strata», adecă: *troian* se numesc un drum de pétră.

Se putea ore permanența unui termen de această natură, dacă Români delatimiș n'ar fi stat neclintiți acolo delat Traian și până astăzi? Să presupunem un moment, după ipotesa lui Rössler, cum-că naționalitatea română s'ar fi format în Macedonia sau în Epir, unde ea nu vechuse drum de pétră și de unde va fi început a se aședă pe malul nordic al Dunării cu puțin înainte de secolul XII; — să presupunem una ca acesta, și atunci mai încercați-vé a explică pe acel «*troian*—via strata»!

Réposatul Hunfalvy, într'un memoriū presintat în 1877 Congresului Orientaliștilor la Viena, contestă Românilor însăși existența cuvântului *troian*, pe care dînsul l'a găsit în Lexiconul Budan cu

sensul de șes și cu greșala de tipar «troiun». Locuind în Buda-Pesta, bietul Hunfalvy nu-și deduse ostenéla de a consulta în biblioteca Universității de acolo vechiul vocabular bănățén! Și bine a făcut că nu l'a consultat, căci — pătimaș și diletante cum erà Hunfalvy, mai mult agitator internațional decât om de sciință—ar fi fost în stare să supprime pe «troian = via strata».

Noi am văđut mai sus că și la Olteniî din Romanași drumul cel roman de pétră a rămas în legătură cu numele lui *Troian*, pe care însă, printr'o formă intermediară *Roian*, ca și când ar derivà dela «rouă», poporul l'a prefăcut acolo în legendarul «Domn-de-rouă».

Dela noțiunea cea fundamentală de «via strata», «drum de pétră», conservată numai la Bănățeni, *troian* lesne a trecut apoi la cõlalți Români, prin diferite asociațiuni de idei, la noțiunile cunoscute lui Cihac, în cari tóte predomnesce una din doué: saũ trăsura cea caracteristică de drum: *troian* «voie lactée», saũ acea de rădicătură d'asupra pãmîntului: *troian* «levée de terre, avalanche», saũ chiar ambele la un loc: *troian* «retranchement prolongé».

2°. *Aușoniî.*

Am văđut că ar fi fost o absolută imposibilitate, ca drumurile cele de pétră, făcute în Bănat de împératul Traian, să fi păstrat până în zilele nôstre la Româniî de acolo numele cel stereotip de *troian*, dacã unul și același element românesc n'ar fi locuit fără întrerumpere între Tisa și între Cerna în curs de cei opt-spre-dece vécuri dela cucerirea Daciei.

Prin urmare, pe la începutul secolului V, Huuniî lui Attila, alegându-și Bănatul drept centrul lor de operațiune contra Occidentului, se aședară tocmai în mijlocul Românilor, cari erau atunci singurii autoctoni ai țerei.

Negreșit, acésta nu se dovedesce prin poemele germane medievale, cari sunt posterióre cu opt saũ noué secolî și unde menșiunea Românilor pe lângă Attila este istoricesce interesantă numai dóră întru cât privesce timpul redacțiunii acelor poeme, cel mult timpul cu puțin anterior, adecã secolii XI—XII. De aceea, nici despre ducele

român Ramung sau Nannunch din «Nibelungenlied», nici despre Sigeher von Walachen» din «Klage», nici despre săgetarii români din «Biterolf und Dietlieb», eu nu voi vorbi aici. Dar nimenea nu poate contesta și n'a contestat nici-odată, că pentru epoca Hunnilor cea mai prețioasă fântână istorică este Bizantinul Priscus, care literalmente împărțise pâinea și sarea cu însuși Attila într'o localitate din actualul Bănat.

Priscus fusese născut în Tracia. El scriea grecesce, dar sciea și latinesce, limba oficială de pe atunci; ba încă s'ar pute judeca după însuși numele său că va fi fost mai curând de origine latină. Amic cu consularul Maximin, Priscus l'a însoțit, cam pe la anul 448, într'o ambasadă, pe care împăratul bizantin Teodosiū II a trimis'o la Attila. Itinerarul acestei ambasade a fost: dela Adrianopole la Sofia, apoi dela Sofia la Niș; prin urmare, ambasadorii călătoriau către Dunăre nu în linia dreaptă, ci curmeziș spre apus. Tot spre apus au plecat ei din Niș, și s'au mirat mult, ȳice Priscus, când într'un loc cotitura drumului îi făcuse să credă că merg spre răsărit: «Ὑπὸ δὲ τῆς τοῦ τόπου ἀνωμαλίας ἐπὶ ἀνατολᾶς ἐκείνο τὸ μέρος ἐβλεπε τῆς ὁδοῦ» (ed. Niebuhr p. 172). Este foarte important a constata această direcțiune spre apus, căci ea restornă cu desăvîrșire teoria aceloră cari susțin că ambasada a găsit pe Attila unde-va în Moldova sau în Țera-Românească, adecă într'o direcțiune de tot opusă spre răsărit dela Niș. Textul lui Priscus este în această privință de o claritate perfectă.

Pășind dar către Dunăre într'o direcțiune sistematică spre apus dela Adrianopole prin Sofia și prin Niș, ambasada trebuia să ajungă cam în regiunea Singidunului, nu departe de Bielgradul de astăzi. Despre rîurile, pe cari le întîmpinase în calea dela Adrianopole până la Dunăre, Priscus nu vorbește nimic; după ce ajunge însă pe malul nordic al Dunării, el ne spune că, până a sosi de acolo la reședința lui Attila, ambasada a trebuit să trecă mai multe ape navigabile, dintre cari cele mai mari sunt: «ὅτε Δρηκίων λεγόμενος καὶ ὁ Τίγας καὶ ὁ Τιφήσας», pasagiū pe care Klassen il traduce prin: «Drecon dictus, et Tigas, et Tiphisas» (ed. Niebuhr p. 183).

Profesorul Gooss (Geogr. u. Gesch. d. Tr. Daciens 1874, p. 22), cunoscând numai traducerea latină, bănuiesce că «Tigas» și «Drecon» sunt două numi ale Tisei: «Drecon dictus et Tigas», adecă: «rîul Drecon numit și Tigas». După această ingenioasă ipotesă, în textul grecesc ar fi a se citi: «ὄτε Δοήκων λεγόμενος καὶ Τίγας» în loc de «καὶ ὁ Τίγας». În adevăr, «καὶ ὁ Τιφήσας», care urmază imediat, ar fi putut să facă pe copist să adauge un «ὁ» și dinaintea lui «Τίγας». Ori-cum însă, adaosul ar fi foarte vechi, de oră-ce, un secol mai târziu, deja Iornande văduse în textul lui Priscus trei rîuri: «Tisiam, Tibisiamque et Driccam», resturnând numai ordinea numilor. Noi preferim dar a lăsa pasagiul întocmai cum este, fără a suprima pe un «ὁ», și atunci Tigas, pus la mijloc între Drecon și între Tiphesas, nu pöte să fie alt-ceva decât Bega, un rîu bănașenesc intermediar între Tisa și între Timiș și care în unele locuri e navigabil chiar pentru vapöre. Cum-că din cele trei rîuri cel mai important eră Drecon, dovadă este că Priscus îl mai menționează o dată, numindu-l «Drencon» (ed. Nieb. p. 213). Cu alte cuvinte, ambasada bizantină a trecut succesiv prin rîurile Tisa, Bega și Timiș, înainte de a sosi la reședința lui Attila.

Itinerariul a pășit dară de astă-dată dela apus spre răsărit.

Acî se nasce întrebarea: punctul obiectiv al călătoriei fiind o parte centrală a Bănatului, de ce öre ambasada să fi mers până la Dunăre într'o direcțiune occidentală foarte lungă, în loc de a scurtă calea apucând dela Sofia într'o liniă apröpe dréptă, fără a trece prin Niș? La această întrebare răspunde însuși Priscus. Pentru a găsi pe Attila, ambasada trebuia să-l caute acolo unde eră prevenită că 'l va găsi, și în adevăr l'a și găsit spre apus de Tisa, de unde el se pregătia a năvăli asupra provinciilor bizantine (ed. Nieb. p. 173). Sosind ambasada și presintându-se lui Attila, a primit dela dînsul porunca de a merge la reședința lui și de a-l așteptă acolo. Ast-fel se explică ambele direcțiuni ale călătoriei, cea occidentală rans-danubiană și cea orientală cis-danubiană.

Să se observe în relațiunea lui Priscus următöarele două puncturi:

a) după trecerea Dunării, ambasada a înaintat dintâi pușin spre

nord, depărtându-se de țărmul danubian, de care nu s'a mai apropiat: «ἐπὶ τὰ ἀρκτικώτερα τῆς χώρας» (ed Nieb. p. 182);

b) după un timp nu îndelungat, s'a schimbat direcțiunea: «ἐτέρωθεν ὁδὸν ἐτρόπημεν» (ib. p. 182—3).

Ōre ce sens pôte avé aci schimbarea direcțiunii? ș'apoî o schimbare impusă anume de cătră conducătorii Hunnî, cari însoțiaū ambasada pînă la reședința lui Attila: «τῶν ξενολούτων ἡμᾶς Σκυθῶν τοῦτο ποιεῖν παρακελευσαμένων». Spre nord ambasadorii nu puteaū înaintă, căci n'ar fi fost schimbarea direcțiunii; spre sud și mai puțin, căci s'ar fi întors la Dunăre; dar nici spre apus dinșii nu puteaū să apuce, căci acolo, în Ungaria sudică până la Buda-Pesta și mai departe, n'ar fi dat peste mari rîuri navigabile. Prin urmare, singura schimbare posibilă a direcțiunii era acea spre răsărit, trecēnd apoî Tisa, Bega și Timișul, pentru a se înfunda în actualul Bănat.

Este curios că o comunicațiune epistolară fôrte descusută din partea istoricului unguresc Szabó a putut să amăgescă pe Amédée Thierry (Hist. d'Attila, 1864, t. 1, p. 89, 428) de a scrie următoarele: «On a beaucoup discuté sur le lieu exact où cette résidence était située; les uns ont cru reconnaître Tokaï, d'autres la ville actuelle de Bude, d'autres encore des localités diverses; mais tous s'accordent à décider que ce lieu se trouvait dans le pays qui est aujourd'hui la Hongrie. *Le récit de Priscus ne laisse d'ailleurs aucun doute sur ce point*».

Narațiunea lui Priscus, vom dice și noi, nu lasă nici o îndoială că ambasada bizantină a călătorit nu prin Ungaria, ci prin Bănat, înaintând pe un întins șes: «ἐν πεδίῳ κειμένην» (ed. Nieb. p. 183), unde se împedecă numai d'ora de bălți: «τοὺς λιμνάζοντας τόπους» (ib.) și unde, deși erau destule riulețe, totuși lipsiaū pétră și lemn de construcțiune, cari trebuiaū aduse de aiurea: «οὐδὲ γὰρ λίθος, οὐ δένδρον παρὰ τοῖς ἐκεῖνο τὸ μέρος οἰκοῦσι βαρβάροις ἐστίν, ἀλλὰ ἐπισάκτω τῇ ὕλη κέχρηται ταύτη» (ibid. p. 188).

După acostă descrițiune este învederat că reședința lui Attila nu eră în regiunea cea stâncosă și pădurósă a Mehadieî, a Lugo-

șului, a Carensabeșului, ci în partea cea óblă și báltósă a Bănatului, aceia pe care Griselini (Gesch. d. temesw. B. II) o numia «Flachland» sau «platte Land». Dar unde anume?

Priscus ne spune (ed. Nieb. p. 185) că pe drum, oprindu-se într'un sat, Bizantinii aũ dat acolo peste comitele Romulus și alți ambasadori cari veniaũ la Attila din Roma, și apoi împreună aũ urmat calea înainte. Pentru a înțelege acéstă întâlnire, cată să admitem că ambasada cea romană venise pe teritoriul bizantin până la un oraș trans-danubian aședat chiar în fața Bănatului, cel mai apropiat de reședința lui Attila, ast-fel ca să călătoréscă mai puțin pe pãmîntul barbar, unde puteaũ s'o întimpine neplăceri sau pericole. Plecând dară dela Dunăre spre nord, erà lucru firesc ca Romanii să întâlnească pe Bizantini, cari veniaũ din apus spre răsărit, ceea ce s'a și întâmplat, după narațiunea lui Priscus, nu departe de reședința lui Attila. Dacă noi am puté sci orașul cel trans-danubian prin care trecuse ambasada cea romană, am avé o indicațiune despre acea parte a Bănatului unde erà atunci centrul puterii Hunnilor, căci am căpétà curat geometricesce punctul de intersecțiune al ambelor ambasade.

Priscus (ed. Nieb. p. 147) ne spune că Attila pretindea a avé drepturi asupra ținutului sudic al Dunării dela Pannonia spre răsărit până la orașul Novae: «κατὰ τὸ ῥέμμα τοῦ Ἰστροῦ ἀπὸ τῆς Παιόνων ἄχρι Νοβῶν τῶν Θρακίων.» Orașul Novae se afla tocmai în fața drumului bănățén celui de pétră, despre care noi am vedut mai sus că, cu doi secolii înainte, îl căutase generalul bizantin Commențiol. Pentru ca să țină atât de mult la Novae, lui Attila acest punct îi erà de o deosebită importanță strategică. În adevér el corespunde pe malul opus nordic al Dunării tocmai cu partea cea mai óblă și báltósă a Bănatului, ast-fel că de aci, aprópe într'o liniă dréptă, noi înaintãm spre nord cătră lacul Alibunar. Dacă ambasada romană va fi trecut Dunărea la Novae, după cum este fórte probabil, atunci întâlnirea ei cu cea bizantină se va fi întâmplat unde-va nu departe de acest lac, de unde amîndouë împreună vor fi pășit înainte până la un punct óre-care apropiat de acolo.

Maî este o altă posibilitate, întemeiată de asemenea pe textul lui Priscus și care în fond duce la același rezultat. Vorbind despre o ambasadă bizantină anterioară, în fruntea căreia era Plinthas, Priscus ne spune că mersese până la Dunăre la orașul Margus, unde o așteptau Hunnii cei *regali*: «οἱ βασιλικοὶ Σκῦθαι» (ed. Nieb. p. 167), adică tribul din care era însuși Attila. Este de crezut că «Hunnii cei regali» își aleseră un loc de întâlnire nu departe de însăși reședința cea regală. Vechiul Margus este Semendria de astăzi, nu cu mult mai spre apus de Novae. Trecând Dunărea la Margus, ambasada cea romană, pentru ca să se pôtă întâlni cu ambasadorii bizantini, trebuia să apuce tot în direcțiunea lacului Alibunar, întocmai ca și în cazul precedente al trecerii prin Novae.

În fine, maî este o a treia posibilitate. Între Margus și între Novae eră așezat cam la mijloc, în pozițiunea actualului Kostolatz, orașul Viminacium, un centru comercial și politic însemnat, despre care Priscus vorbește în două locuri (ed. Nieb. p. 140. 190). Dacă ambasada cea romană a trecut Dunărea prin Viminacium, ea trebuia iarăși să înainteze tot spre lacul Alibunar.

Deci, în câte-trele ipotezele, de o potrivă posibile și singurele posibile, reședința lui Attila, ce-va spre răsărit de punctul întâlnirii ambelor ambasade, nu putea să fi fost aiurea decât unde-va în împrejurimile orașelului Vârșeț de astăzi.

În privința acestui orașel este de observat ce-va de o valoare capitală în cestiunea care ne preocupă. Felix Milleker, care a studiat Vârșețul într'un mod monografic, ne spune următoarele despre muntele cel cu ruine de acolo, numit românesc «Cula», adică «turn», iar nemțesc «Schlossberg»: «Acest munte—dice Milleker «—oferă o vedere predominantă nu numai asupra văii dela Biserica-albă și Oravița, dar încă spre occident și spre sud până la «Dunăre și până la Tisa. Este o pozițiune, de unde se pôte vedé întregul Bănat» (Werschetzer Gegend, Werschetz 1885 p. 25: «Dieser bot eine dominierende Uebersicht nicht nur in das Ung. Weisskirchner-Oraviczaer Thal, sondern auch gegen Westen und Süden bis an die Donau und Theiss hin. Es ist diss ein Punkt,

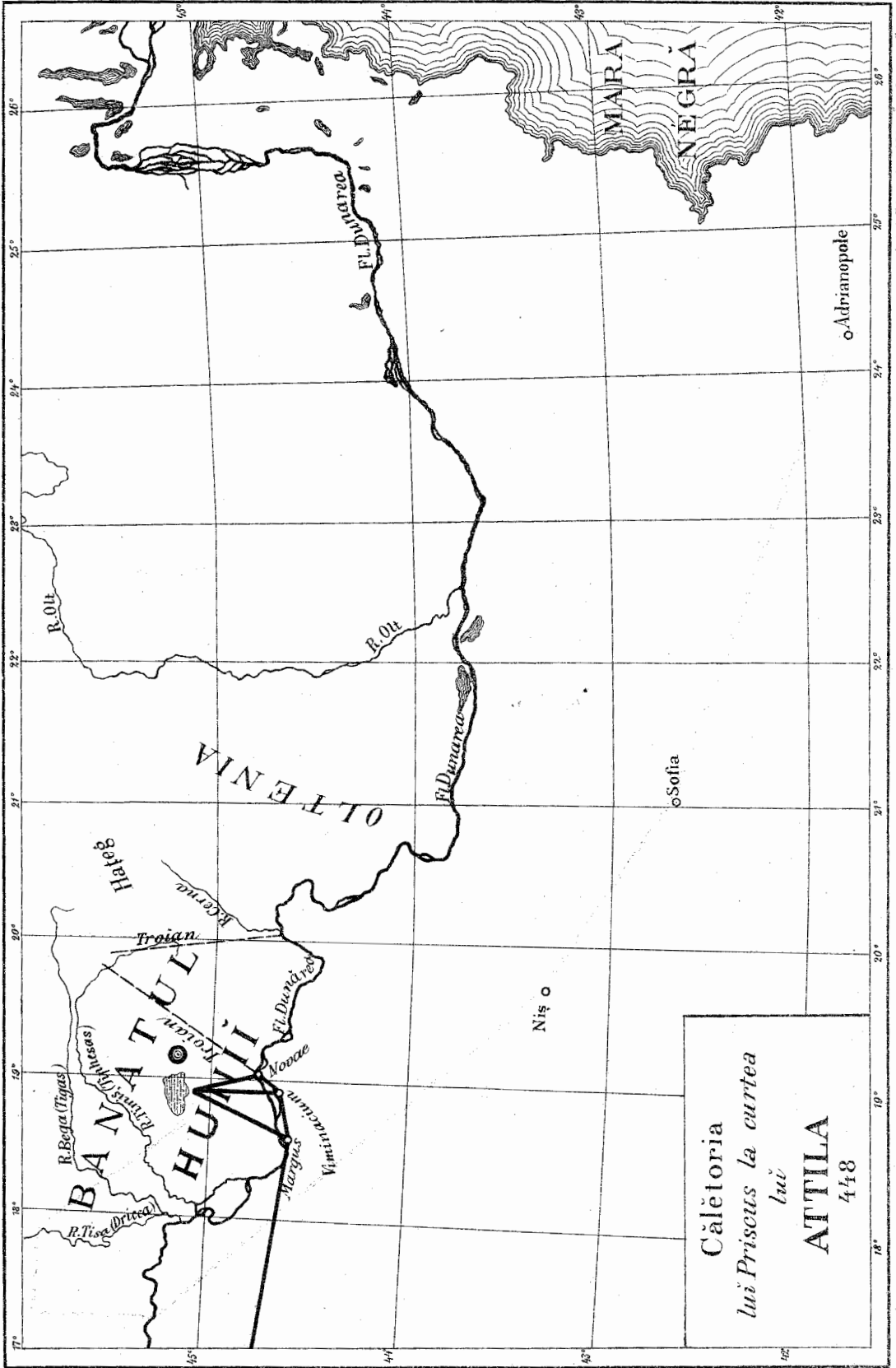
von dem man die ganze banater Gegend übersehen kann»). Noi întrebăm dacă Attila, barbar, dar mare general, putea să-și alegă o altă reședință mai nimerită sub raportul strategic? o reședință însă, unde astăzi, ca și 'n Țilele lui Priscus, pétră și lemn de construcțiune lipsesc. Este de regretat că colonelul Iannescu a scăpat din vedere caracterul cel strategic al Vărșețului în excelența sa lucrare despre «geografia militară a Bănătului».

Pe alăturata chartă noi indicăm cu linia roșie călătoria ambasadei bizantine, iar cu linia albastră pe a celei-lalte, însemnând prin liniuțe negre cele doue căi romane bănățene. Reședința lui Attila, spre resărit de lacul Alibunar, este represintată pe chartă printr'un cerc concentric roșu-albastru. Acea reședință nu eră tocmai un oraș, ci un fôrte mare sat: «μέγιστη κόμη» (ed. Nieb. p. 187), «vicus ad instar civitatis amplissimae» (Iorn. XXXIV ed. Holder).

Este sigur dară, absolut sigur, că reședința lui Attila se află nu departe de Vărșeț, în apropiare de drumul cel de pétră care se începea în dreptul orașului trans-danubian Novae, și pe unde elementul românesc, după cum am văduț dejă, de vreme ce n'a încetat de a locui din epoca lui Traian, a trăit firesce și sub dominațiunea Hunnilor.

În adevăr, Priscus a întâlnit pe Români petrecând fôrte bine în gîrurul gróznicului Attila.

Lăsăm aci cu totul la o parte ceea ce spusese în acéstă privință Ungurul Otrokocsi, după care s'a luat apoi bătrânul Petru Maior (Inceputul Românilor, ed. 1812 p. 64 sqq.). E puțin metodic însuși Laurian (Magaz. istor. V. 208), care nu iewa ostenéla de a citi pe Priscus în textul grecesc, mulțumindu-se cu o traducțiune latină, nu pretutindenea exactă. Orî-ce problemă istorică controversată trebuie supusă unei minuțioase analize, din care să resulte dela sineși demonstrațiunea. Așă am procedat noi mai sus pentru a găsi reședința lui Attila; așă vom procede și acuma pentru a constată ceea ce înțelege Priscus prin «ἡ Ἀβσονίων φωνή» sau «ἡ Ἀβσονίων γλῶττα».

Călețoria
 lui Priscus la curtea
 lui
 ATILA
 448

Ing. et. G. de Grafice CAROL BIBLI, București.

Analele A. R. XVIII. Mem. Sect. lit.

